

16. Тихомиров Ю. Реализация международно-правовых актов в российской правовой системе / Ю. Тихомиров // Журнал российского права. – 1999. – № 3/4. – С. 92.

17. Директива Севезо (Директива Европейского Сообщества от 24.06.1982 г. № 82/501/ЕЭС «Об опасности крупномасштабных аварий при осуществлении производственной деятельности определенного вида») // Безопасность труда в промышленности. – 1993. – № 10. – С. 39–43.

18. Тихомиров М. Коллизионное право / М. Тихомиров. – М. : Юринформцентр, 2000. – 394 с.

УДК 341.3

МАЙСНЕР А.В.

ПРОБЛЕМА ГУМАНІТАРНОГО ВТРУЧАННЯ ЯК ЗАСОБУ МАСКУВАННЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Тема дослідження агресії як найтяжчого міжнародного злочину є актуальною для вивчення, оскільки на сучасному етапі цей злочин має різні форми і прояви. Одним з основних її проявів є тактика так званого «гуманітарного втручання», що сформувалась внаслідок заміни або камуфлювання збройної агресії. Гуманітарна інтервенція як один із видів збройних операцій, в результаті якої може бути підірваний суверенітет окремої держави, потребує детального дослідження.

Ключові слова: *агресія, збройна агресія, гуманітарне втручання, гуманітарна інтервенція, міжнародний злочин.*

Тема исследования агрессии как тяжелейшего международного преступления является актуальной для изучения, поскольку на современном этапе данное преступление имеет различные формы и проявления. Одним из основных ее проявлений является тактика так называемого «гуманитарного вмешательства», которая сформировалась вследствие замены или камуфляжа вооруженной агрессии. Гуманитарная интервенция как один из видов вооруженных операций, в результате которой может быть подорван суверенитет отдельного государства, требует детального исследования.

Ключевые слова: *агрессия, вооруженная агрессия, гуманитарное вмешательство, гуманитарная интервенция, международное преступление.*

Research topic of aggression as the gravest of international crimes is relevant for the study, because nowadays the offense has different forms and manifestations. One of the main tactics of its manifestations is the so-called “humanitarian intervention”, which formed as a result of replacement or camouflage armed aggression.

Humanitarian intervention as a type of military operations, as a result of which can be undermined sovereignty of individual states requires a detailed study.

Key words: *aggression, armed aggression, humanitarian intervention, international crime.*

Вступ. На рубіж ХХІ ст. людство вийшло з досить важким тягарем проблем, що утворюють стійкий стан системної конфліктності як основної характеристики чинної світосистеми, супроводжуваної глибокими соціальними розчаруваннями. Такі розчарування значною мірою зумовлюються світовим суспільним усвідомленням «непереможності» агресії. Агресія фактично

© МАЙСНЕР А.В. – викладач кафедри міжнародного права (Навчально-науковий інститут міжнародних відносин Національного авіаційного університету)

забезпечує той, замаскований під «вічну» кризу, потворний баланс сил, що створює феномен із боку влади, яка попри велику могутність не отримує легалізації. Видатний французький філософ сучасності Ж. Бодрійяр називає її владою у чистому вигляді з повноваженнями без легітимності. Однак влада, позбавлена такої легітимності, без найменшого докору сумління обертається проти власного населення [2, с. 174].

Постановка завдання. Метою статті є розгляд проблеми гуманітарного втручання як засобу маскування збройної агресії.

Результати дослідження. Зважаючи на зростання соціальної свідомості земного населення, таке управління неможливе без розгортання «широкого фронту» агресії, де перевага мусить віддаватися не збройним формам контролю над народами і цивілізаціями. В межах такого підходу поширюється використання «маскувальних» прийомів впливу, що зумовлюється гуманітарним втручанням, самообороною, відповідальністю із захисту. Адже чинне міжнародне право хоч і не складає системних перешкод для владного домінування (міжнародне право розвитку), все ж створює окремі бар'єри, які треба долати. Відчутною такою перешкодою виявилось визначення агресії як злочину за міжнародним правом: «Агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави, або якимось іншим чином, несумісними зі Статутом Організації Об'єднаних Націй» [10]. Саме це визначення, попри його рекомендаційний спрямовуючий характер, містить мету й мотивацію підкорення і домінування з боку суб'єкта дії. Оскільки без застосування наступальної політики, агресивних методів дій досягти стану владного домінування не можна, претенденти на світове панування змушені вдаватися до засобів-замінників агресії, які, з одного боку, були б за своєю дієвістю еквівалентними актам агресії, а з іншого, були б «сумісними зі Статутом Організації Об'єднаних Націй».

Що ж стосується чинної системи міжнародної безпеки як основної перешкоди на шляху до домінування, то варто звернутись до оцінок дійсних мотивів агресії США в Іраку, замаскованої під акцію «гуманітарного втручання» – операцію з подолання диктаторського тоталітарного режиму, який протиправно володіючи засобами масового ураження, утворює загрозу міжнародному миру і безпеці. «Не пошук зброї масового знищення, – пише професор Г.М. Мелков, – не насадження демократії в Іраку і не мрія заволодіти іракською нафтою були рушійними силами американської агресії, а прагнення зруйнувати чинну систему міжнародної безпеки, що базується на керівній ролі Ради Безпеки ООН, прагнення до можливості на свій розсуд завдавати превентивних ударів по будь-якій державі під будь-яким надуманим приводом, у тому числі під приводом боротьби з тероризмом, прикриваючи такі удари посиленням на необхідну самооборону і необхідність відвернення загрози попадання зброї масового знищення в руки міжнародних терористів або «держав-ізоїв», прагнення США до «керівництва світом» або «світового панування» у ХХІ ст.» [6, с. 140].

Отже, на перший план боротьби за геополітичне домінування як один з основних її способів виходить тактика так званого «гуманітарного втручання», що сформувалась внаслідок заміни або камуфлювання збройної агресії.

Характеризуючи гуманітарне втручання як дієвий інструмент здолання неприступного «бастіону» вето Ради Безпеки ООН, треба віддати належне його корисності у варіанті добросовісного позитивного використання, а також сприйняттям у доктрині міжнародного права.

В ООН вбачається два підходи до проблем втручання. Перший підхід, який позиціонують представники розвинутих держав, передбачає гнучке тлумачення п. 7 ст. 2 Статуту ООН, що забороняє втручання. Прихильники другого підходу щодо збереження status quo і неприпустимості розмивання основоположного принципу міжнародного права представляють в основному країни, що розвиваються. Основою для консенсусу у цьому питанні можуть бути умови, які сприймаються однозначно. Це, наприклад, наявність масового голоду або інших тяжких страждань населення певної країни, одностайне консолідоване сприйняття ситуації міжнародним співтовариством як катастрофогенної або такої, що безпосередньо загрожує міжнародній безпеці, безрезультатність усіх можливих попередніх заходів тощо.

Практика миротворчої діяльності 90-х років минулого століття навколо низки трагічних подій цього періоду загострила питання втручання ООН в окремі внутрішні ситуації країн. Проблема втручання і легітимність дій ООН пов'язана зі з'ясуванням обставин, коли це втручання припустиме і як воно узгоджується з принципом невтручання у внутрішні справи держави, який міститься у п. 7 ст. 2 Статуту ООН і вважається основою усієї системи міжнародних відносин.

Професор В.І. Бліщенко пропонує визнати наявність втручання у таких випадках:

- спільні дії в рамках гл. VII Статуту;
- коли сама держава дає згоду на залучення ООН до вирішення питань, що не входять до внутрішньої юрисдикції;
- коли внутрішній конфлікт трансформується у міжнародний і цей факт визнається як сторонами, що конфліктують, так і їхніми зовнішніми покровителями;
- виявлення Комісією з прав людини або Генеральною Асамблеєю випадків порушення прав людини у конкретній країні [1, с. 67].

Варто зауважити, що під покровом співчуття, гуманності і альтруїзму не є проблемою замаскувати корисливі, агресивні мотиви втручання. Адже, на відміну від наведених підстав для застосування зумовлених ними положень, силове втручання передбачає присутність ООН у країні, влада якої не дала на це згоди. Звідси прикриття агресії ширмою гуманітарного втручання дедалі частіше сприймається міжнародною спільнотою і опікуваним народом саме як акт втручання у внутрішні справи держави на порушення ст. 8-bis Статуту Міжнародного кримінального суду і може викликати збройне насильство у відповідь, як правило, терористичне.

Виникає питання: за яких обставин виникла концепція гуманітарного втручання у практиці міжнародних взаємодій і в якій інтерпретації вона знайшла своє теоретичне обґрунтування?

Оцінки доцільності гуманітарного втручання, його місця і корисності для системи міжнародного права фахівцями в основному здійснюються, виходячи з розуміння його альтруїстичного, мироносного смислу. У практиці ж застосування гуманітарного втручання передовими, сильними державами висхідний мироносний смисл і зміст нерідко перетворюються на ширму, під прикриттям якої здійснюється сучасна глобальна політика, коригування її геостратегічних засад, яке забезпечує планетарне керування елітним фінансово-промисловим групам і світове домінування державам, планетарні інтереси яких ці групи в основному представляють.

Загалом поняття гуманітарної інтервенції у смислі конкретизованого вияву гуманітарного втручання визначається спеціалістами як «застосування сили або погрози силою, що здійснюється державою або групою держав за межами своїх кордонів без згоди країни, на території якої застосовується сила, і спрямоване на упередження або припинення масштабних і грубих порушень основних прав людини щодо осіб, які не є громадянами держав, здійснюючих гуманітарну інтервенцію» [11, с. 14].

Гуманітарну інтервенцію пропонується розглядати як універсальну форму відносин розвинутих держав із тими територіями, які займають «некеровані хаотичні суспільства або «пост-державні утворення», що втратили здатність забезпечувати суспільні блага для своїх громадян [8, с. 71; 9, с. 148].

На думку О. де Рівєро, потреба у гуманітарній інтервенції виникає на певній населеній території, на якій на момент початку втручання не підтримується робота державних інститутів і де внаслідок цього відсутні носії як внутрішнього, так і зовнішнього суверенітету. З цієї точки зору, гуманітарна інтервенція не містить агресії у власному смислі слова, оскільки основною кваліфікаційною ознакою цього злочину є «застосування збройної сили проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави» [3, с. 2–23].

Аналогічний підхід демонструє відомий політик і науковець-міжнародник Г. Кісінджер, який вважає «головним завданням гуманітарної інтервенції створення на населеній території, де відсутні державні структури, навчальні, базові елементи правопорядку. Йдеться також про відмову визнавати цілями гуманітарних інтервенцій заміну правлячого режиму і перехід до демократії» [4, с. 224].

Російська дослідниця Л.М. Тарасова вказує на проблему легітимності гуманітарної інтервенції, яка, на її думку, неможлива в рамках нинішньої системи міжнародного права, оскільки, по-перше, сама влада тієї чи іншої країни може бути звинувачуваною у зловживанні суверенітетом, у той час як сам суверенний статус держави залишається непорушним. По-друге, далеко «не завжди народ, що отримав незалежність, бажає співпрацювати з силами, що надали йому так звану свободу» [11, с. 14].

Якщо навіть за такими поміркованими оцінками змісту гуманітарного втручання споглянути на ситуацію з Югославією (1999), Афганістаном (2001), Іраком (2003), Лівією (2011), Сирією (сучасні події) та з деякими іншими країнами малорозвинутої зони, то іншої міжнародно-правової кваліфікації, ніж агресія (ст. 8-bis Статуту МКС) або, щонайменше, незаконне втручання у внутрішні справи суверенної держави (п. 7 ст. 2 Статуту ООН), вони отримати не можуть. Такого висновку на підставі аналізу чисельних точок зору сфери, що розглядається, доходить у

своєму дослідженні С.Г. Тимошків: «<...> в жодному регіоні, де протягом останніх років здійснювались гуманітарні інтервенції, не було встановлено навіть порівняного спокою. Як правило, «втручання «миротворців» лише змінювало баланс сил між протиборчими силами, але не привело до мирного врегулювання конфлікту» [12, с. 57].

Агресивного забарвлення «гуманітарне втручання» набуває також на етапі створення у країні його здійснення дієздатних владних структур. Адже, на думку професора Д.І. Фельдмана, «на Заході значною мірою втрачено здатність до адекватного сприйняття інших культур та традицій і ефективної взаємодії з ними – у такому разі у другій половині XIX століття ця здатність була виражена набагато яскравіше» [13, с. 50].

У глобальному вимірі проблеми, пов'язані із втручанням у досить різкій формі, оцінює видатний французький філософ Ж. Бодрійяр. Коментуючи ситуацію в Іраку, він наголошує: «Справа тут не у Саддамі, а тому, що стоїть за цією ситуацією: в автоматичному депрограмуванні усього, що могло б відбутися, у свого роду припиненні на глобальному рівні не лише будь-якої події, яка могла б порушити гегемонію світового порядку» [2, с. 169].

Як бачимо, інститут гуманітарних інтервенцій за наявності відповідної мети й мотивації можна ефективно використовувати як напівлегітимізований у праві і загалом прийнятний для суспільної думки замінник агресії. По-перше, як ми переконались, якщо механізм гуманітарного втручання безпосередньо містить у собі потенціал функцій агресії і становить власне її елемент як замаскована погроза реального застосування збройної сили як апофеозний засіб на тлі активного використання економічних, інформаційних та інших форм агресії. По-друге, застосування гуманітарної інтервенції зумовлюється і супроводжується широкими можливостями оціночної сфери, де доля значної частини рішень і заходів вирішується на підставі трактувань і тлумачень змісту і призначення гуманітарної інтервенції.

Важливим є й те, що в рамках гуманітарного втручання відкриваються широкі можливості для реалізації цілей агресора без застосування збройної сили. Гуманітарна інтервенція відкриває шляхи до використання економічних та інформаційних інструментів агресії, що значно знижує можливості протестної конфліктності і сприяє збереженню, а в окремих випадках – і зміцненню високої репутації стандартів західної демократії. Втім, останнім часом авторитет західної демократії значно похитнувся. З точки зору цього дослідження, нинішня міграційна навала на країни ЄС, ескаляція глобального терористичного конфлікту з перенесенням театру безпосередньої терористичної діяльності на територію провідних європейських держав (Німеччина, Франція, Бельгія, Швеція) є свідченням того, що ідея створення інституту гуманітарного втручання у міжнародному праві фактично означає визнання практики латентної передачі функцій агресії під покровом гуманітарних інтервенцій.

Зазначені вище події свідчать про усвідомлення «бідною» стороною глобального конфлікту стану власного ошукання і, що важливо, жорстокого владного змісту західної демократії, дійсне головне покликання якої полягає у забезпеченні соціально-економічного благополуччя населення західних країн (раніше визначену як «золотий мільярд») через створення умов для керування світом олігархічними фінансово-промисловими елітами, що представляють в основному цю частину світу.

З цієї точки зору неефективність, а скоріше контрпродуктивність, гуманітарного втручання є очевидною. За логікою позиціонованої тут думки, корисними гуманітарні інтервенції можуть бути лише елементом геостратегічного рішення на переоблаштування світосистеми. Саме це, на думку Ж. Бодрійяра, є предметом глобального терористичного конфлікту, який відбиває «виникнення радикального антагонізму у самому серці процесу глобалізації як виникнення сили, непідкореній цій інтегральній технічній і ментальній реалізації світу, цій невблаганній еволюції у напрямі остаточного світового порядку» [2, с. 136].

Що ж до обставин виникнення і формування власне ідеї гуманітарного втручання, то їх неважко визнати, оцінюючи події у світі наприкінці XX ст. Після розпаду СРСР на світовій арені залишилась лише одна держава з незрівняним військово-економічним потенціалом – США. Істеблішмент цієї країни під впливом світової фінансово-економічної олігархії швидко усвідомив історичний шанс для реалізації омріяної мети – управління світом. Але на шляху до цієї мети встала перешкода в «особі» Ради Безпеки ООН із правом вето в ній кожного з п'яти постійних членів.

Як вказує Г.М. Мелков, перед США постала задача знайти змогу у будь-який спосіб обходити Раду Безпеки при вирішенні питання про використання збройної сили у своїх власних інтересах (в інтересах «керівництва світом»), поза передбаченими міжнародним правом правовими підставами. І такий спосіб було знайдено міністерством оборони США, яке через керівництво

країни у 1998 р. підкинуло нову ідею боротьби за права людини шляхом відмови від дотримання деяких основних принципів міжнародного права [6, с. 128].

Суть ідеї полягає у тому, що коли у будь-якій державі порушуються права і свободи людини, у цій державі неухильно і швидко настає «гуманітарна катастрофа для усього населення взагалі або для якоїсь етнічної, расової чи релігійної групи. А це створює привід або є «правовою підставою» для здійснення «гуманітарного втручання» у внутрішні справи держави» [6, с. 128].

Життєздатність цієї ідеї невідкладно було апробовано в Югославії, де утворились реальні політико-правові підстави для її втілення: серби вдалися до збройного впливу на миротворчі сили ООН. Втім, ці підстави за своїм ступенем диспропорції ніяк не узгоджуються з геополітичним масштабом гуманітарного втручання та масштабними трагічними наслідками, що уособлюють відчутний крок США й НАТО до головної мети – глобального домінування.

24 березня 1999 р. під приводом запобігання «гуманітарній катастрофі у Косово» США і НАТО без санкції Ради Безпеки ООН почали масовані бомбардування Югославії. У результаті дій, що багатьма спеціалістами кваліфіковані як агресія, вони знехтували чинними нормами міжнародного права і заснували «на перспективу довготривалий конфлікт глобального виміру, на поверхні якого фігурує вогнище ненависті між православними сербами та мусульманами албанцями. Нехтування агресії супроводжувалось тенденційним інформаційним забезпеченням. Наприклад, стало відомо, що число жертв серед косовських албанців було завищено майже у 100 разів, що укупі з іншими показниками такого гатунку виправдовувало застосування нової зброї подвійного призначення, наприклад, снарядів, оснащених збідненим ураном, які, окрім бризантної дії, справляли хімічний і радіоактивний вплив на людей і довкілля.

Зважаючи на наведене, не можна не погодитись із директором Центру Пенсільванського університету Р.М. Хайденом, який оцінив збройне втручання США і НАТО в Югославії як агресію і «гуманітарне лицемірство». У джерелах НАТО можна зустріти таку кваліфікацію цих бомбардувань суверенної держави без санкції Ради Безпеки ООН, як «повітряна кампанія», а також їх виправдовування високою точністю застосованої зброї. В Югославії НАТО створила прецеденти бойових дій не лише на території країни-учасниць, але й на територіях як географічно, так і по суті не пов'язаних із НАТО [5].

На жаль, переробкою політичної карти Європи США не обмежились. Ще більш значущим за впливом на геополітичні розклади став акт (точніше кампанія) замаскованої під «гуманітарне втручання» агресії США в Іраку. Варто зазначити, що втручання відбувалось також без санкції Ради Безпеки ООН. Примітною є й технологія маскування очевидної агресії під гуманітарну акцію.

За відсутністю прямого зв'язку Іраку з Усамою бен Ладеном маскування агресії відбувалось шляхом винаходу не менш переконливої правової основи, якою вбачалась необхідність роззброєння Іраку, керівництвом якого буцімто загрожувало світовій безпеці (хімічною) зброєю масового знищення. За визнанням лідера Палати обшин Великої Британії Р. Кука, зброю масового знищення Ірак мав із 80-х років минулого століття, коли самі США продали Саддаму Хуссейну реагенти сибірської виразки, а британський уряд побудував в Іраку хімічні та військові заводи [7].

Втім, ця правова основа звітрилась, оскільки спеціальна інспекція ООН на чолі з керівником Комітету з атомної енергетики Мухамедом ель-Барадеї зброї масового ураження на території Іраку не виявила. Після цього для маскування агресії було обрано нову правову основу: необхідність заміни політичного режиму в Іраку, а також необхідність демократичних перетворень в усьому ісламському світі, що свідчить про відверту претензію США «не на лідерство, але на світове панування» [6, с. 136].

Небезпечність ситуації, створеної США і Великою Британією, полягає в тому, що, попри однозначні її оцінки як агресії, якихось ознак та перспектив настання міжнародної відповідальності не виникло. Генеральний Секретар ООН (К. Аннан) зберіг мовчання, позачергового засідання Ради Безпеки не скликав, хоча у подібних випадках це було обов'язковим реагуванням на загрозу міжнародному миру і безпеці. Надзвичайні спеціальні сесії Генеральної Асамблеї, наприклад, скликались, із приводу агресії СРСР у Афганістані, з питання знищення радянським винищувачем у 1983 р. пасажирського літака Південної Кореї, з приводу агресії США проти Гренади у 1983 р.

Раду Безпеки було скликано лише на восьмий день бомбардувань Іраку, причому за ініціативою Руху неприєднання та Ліги арабських держав. Голова Координаційного бюро Руху неприєднання Мохамед Іса проголосив: «Ми вважаємо цю односторонню акцію незаконним актом агресії. Ця війна має бути терміново припинена» [6, с. 139].

Дійсно, дії США і Великої Британії проти Іраку – це відкрита і цинічна агресія, яка такою кваліфікується у повній відповідності до визначення агресії, прийнятого у 1974 р. Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 3314 і внесеного у Статут Міжнародного кримінального Суду [6, с. 139].

Далекоглядність і юридичну точність виявив професор Г.М. Мелков, який ще у 2003 р. написав: «Президент США Дж. Буш (молодший) і Т. Блер скоїли злочин проти миру за ст. 6 Статуту Міжнародного Військового Трибуналу 1946 р., аналогічний тому, за який головних німецьких та японських воєнних злочинців було повішено» [6, с. 139]. На цю оцінку у 2016 р. пристав Британський парламент, який створив спеціальну слідчу комісію, що висунула звинувачення Т. Бле-ру у злочині проти миру і міжнародної безпеки.

Говорячи про міжнародну відповідальність за агресію, варто мати на увазі також висунуту В.Ф. Антипенком та К.А. Важною концепцію кримінальної відповідальності держави. В її основі лежить доведення в якості основного рушійника поведінки держави на міжнародній арені, у тому числі вчинення агресії та інших міжнародних злочинів світових фінансово-промислових груп, глобальні корпоративістські інтереси яких втілюються у різних геополітичних розкладах і комбі-націях і реалізуються із застосуванням політичних, економічних, інформаційно-комунікаційних та інших заходів, а у разі їх незадовільної ефективності – через збройну агресію. Саме вони уособлюють реальну державну владу, приватна воля якої втілюється у міжнародних взаємодіях.

За допомогою зради політичних еліт, злочинної за міжнародним правом підміни дійсних національних інтересів країн, через задоволення приватних інтересів компрадорських еліт США «підкоригували» під свої інтереси, точніше, під інтереси своїх, тобто провідних світових, еліт Ірак, Югославію, країни Східної Європи, тощо.

Висновки. Набір відповідних прийомів, способів та засобів, що використовується для втілення цілей домінування у міждержавних відносинах, на регіональному або загальносвітово-му рівні і вінчає комплекс поведінки держав-світових лідерів та їх еліт, який укупі зі збройним насильством за своїми правовими ознаками утворює склад міжнародного злочину «агресія».

Список використаних джерел:

1. Блищенко В.И., Солнцева М.М. Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX – начало XXI века): Уч. пособие / В.И. Блищенко, М.М. Солнцева. – М.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2005. – 496 с.
2. Бодрийяр Ж. Дух терроризма. Войны в заливе не было / Ж. Бодрийяр: [пер. с фр. А. Качалова]. – М.: РИПОЛ классик, 2016. – 224 с.
3. Ewans T. Power, Hegemony and the Undersocialisation of Human Rights. – (ed.). 1998. – 387 p.
4. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Г. Киссинджер. – М.: Ладомир, 2002. – 387 с.
5. Кузнецовский В. Планы НАТО – на пол мира / В. Кузнецовский // Российская газета. – 1999. – 16 апреля.
6. Мелков Г.М. Ползучая агрессия – это умиротворение агрессора / Г.М. Мелков // Рос-сийский ежегодник международного права. – Санкт-Петербург: Социально-коммерческая фирма «Россия – Нева», 2005. – С. 126–142.
7. Почему хлопнул дверью Робин Кук // Российская газета. – 2003. – 20 марта.
8. Reno W. Sierra Leone: Warfare in a Post-State Society / Rotbery R. (ed.) State Failure and State Weakness in a Time of Terror. Washington (DC): Brookings Institution Press, 2003. – 417 p.
9. Rivero O.de. The Myth of Development. The Non Viable Economics of the 21-st Century / Rivero O.de. – L.: New-York: Sed Books. 2001. – 378 p.
10. Резолюция 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи ООН от 14 декабря 1974 года // Организация Объединённых Наций. Документация [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/documents/deciconv/conventions/aggression.html>.
11. Тарасова Л.Н. К дискуссии о правомерности гуманитарной интервенции / Л.Н. Тарасо-ва // Вестн. Волгоградского гос. ун-та. Сер. 5 Юриспруд. – 2011. – № 1 (15). – С. 101–123.
12. Тимошков С.Г. Агрессия как международное преступление: дис. ... к.ю.н. / С.Г. Тим-ошков. – М., 2016. – 195 с.
13. Фельдман Д.И. Система международного права / Д.И. Фельдман. – Казань, 1983. – 367 с.